

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.2.56>

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Лиманюк А.А.,

*аспірант відділу аспірантури (ад'юнктури) і докторантури
Харківського національного університету внутрішніх справ*

Лиманюк А.А. Система принципів державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану.

У статті підкреслено важливість комплексного дослідження принципів державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави, що пов'язане, насамперед із воєнним станом на території України. За таких умов економічна стабільність держави не тільки гарантує стабільність в країні, а і забезпечує ефективну роботу національного оборонно-промислового комплексу, що дозволяє виробляти необхідну зброю для охорони державного суверенітету та територіальної цілісності держави.

З метою вироблення системи принципів державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану, автором застосовано комплексний підхід щодо визначення принципів функціонування економічної сфери. Хоча остання і є основною сферою, уніфікація засад забезпечення її безпеки потребує виокремлення принципів інших супутніх сфер як от права та сфера державного управління. Це обумовлено тим, що економіка держави не існує відокремлено від інших процесів, а її функціонування забезпечується юридичними нормами. Все вказане обумовило необхідність визначення конкретного переліку принципів державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану в різних галузях (менеджмент, юриспруденція, публічне адміністрування, національна безпека), їх уніфікації та класифікації за відповідними сферами та напрямками.

У підсумку, автором запропоновано власне бачення системи принципів державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану, яка складається з наступних елементів (груп принципів): 1) економічні принципи; 2) міжнародні економіко-правові засади; 3) принципи державного управління та діяльності держави; 4) принципи адміністративного права (загальні принципи права як от верховенство права, демократизм, законність і т.п. та спеціальні принципи (баланс повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування, відкритість і прозорість діяльності державних інституцій, обмеженість повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування в приватній сфері, підзвітність і підконтрольність, професіоналізм, результативність діяльності державних інституцій, служіння державних інституцій інтересам громадян, спеціалізація тощо); 5) принципи національної безпеки.

Ключові слова: економічна безпека, державна політика, принципи, засади, воєнний стан.

Lymaniuk A.A. System of principles of state policy in the sphere of ensuring economic security of the state during martial law.

The article emphasizes the importance of a comprehensive study of the principles of state policy in the sphere of ensuring the economic security of the state, which is primarily related to the state of war on the territory of Ukraine. Under such conditions, the economic stability of the state not only guarantees stability in the country, but also ensures the effective operation of the national defense-industrial complex, which allows the production of the necessary weapons for the protection of state sovereignty and territorial integrity of the state.

In order to develop a system of principles of state policy in the sphere of ensuring the economic security of the state during martial law, the author applied a comprehensive approach to determining the principles of functioning of the economic sphere. Although the latter is the main field, the unification

of the principles of ensuring its security requires the separation of the principles of other related fields, such as legal and public administration. This is due to the fact that the economy of the state does not exist separately from other processes, and its functioning is ensured by legal norms. All of the above made it necessary to define a specific list of state policy principles in the field of ensuring the economic security of the state during martial law in various fields (management, jurisprudence, public administration, national security), their unification and classification according to the relevant areas and directions.

In conclusion, the author proposed his own vision of the system of state policy principles in the sphere of ensuring the economic security of the state during martial law, which consists of the following elements (groups of principles): 1) economic principles; 2) international economic and legal principles; 3) principles of state administration and state activity; 4) principles of administrative law (general principles of law, such as the rule of law, democracy, legality, etc. and special principles (balance of powers of state authorities and local self-government, openness and transparency of the activities of state institutions, limitation of powers of state authorities and local self-governance in the private sphere, accountability and control, professionalism, effectiveness of state institutions, service of state institutions to the interests of citizens, specialization, etc.); 5) principles of national security.

Key words: economic security, state policy, principles, principles, martial law.

Постановка проблеми. Державна політика в сфері забезпечення економічної політики держави не є чимось інноваційним, принаймні з огляду на те, що це явище «супроводжує» державу в тому чи іншому його прояві. В той же час, економічний сектор вкрай чутливий до впливу зовнішніх чинників, зокрема політичних, соціальних, технологічних революцій тощо. Пряма залежність економіки держави від множинності факторів, наявних людських і матеріальних ресурсів, обумовлює динамічну сутність першої. Настільки наскільки швидко розвивається світова економіка та економіка на рівні кожної окремої країни, настільки вона ж залишається вразливою, особливо коли ситуація загострюється внаслідок природних і техногенних надзвичайних ситуацій, збройних конфліктів, неефективної зовнішньої та внутрішньої політики країни. В такому контексті не аби якого значення набуває діяльність пов'язана з забезпеченням економічної безпеки держави, оскільки вона гарантує останній існування як суверенної країни. Очевидно, що довготривалий процес відновлення економіки держави, як і забезпечення її безпеки потребує конкретної стратегії з чітким розумінням і формулюванням її основоположних елементів: мети, завдань і засад. А враховуючи те, що чинна стратегія економічного розвитку держави була затверджена за рік до повномасштабного вторгнення росії, окремі елементи її основні елементи (засади) беззаперечно потребують актуалізації.

Мета дослідження полягає у виробленні цілісної системи принципів державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Принципи державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави завжди були предметом наукового інтересу в різних сферах: економічній (І.В. Амеліна, О.В. Баула, Т.М. Вісіна, С.В. Владимиров, А.П. Голікова, О.А. Довгаль, Д.А. Заверуха, О.М. Зелінська, М.І. Копитко, О.Я. Кравчук, О.М. Лютак, Т.О. Полянська, Т.Л. Попова, Л.В. Савош, Л.С. Шевченко), правовій (Ю.П. Битяк, В.В. Галуцько, В.М. Гаращук, І.В. Гиренко, О.Ю. Дрозд, О.В. Дьяченко, О.М. Єщук, А.А. Іванищук, С.О. Короєд, В.І. Курило, І.М. Риженко, Р.Д. Саунін, І.М. Ямков), а також сфері державного управління (О.Ю. Амосов, В.Д. Бакуменко, В.Б. Дзюндзюк, Ю.В. Ковбасюк, В.Я. Малиновський, А.М. Михненко, Г.С. Одінцова, Ю.П. Сурмін, В.П. Трощинський). Разом із тим, в жодній галузі науки не було спроби вироблення комплексної системи принципів державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави, зокрема в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Принципи державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави, зокрема під час дії режиму воєнного стану, на відміну від її мети та завдань є більш усталеною категорією, що обумовлюється сутністю перших. За допомогою принципів стає можливим консолідувати певні процеси навколо основоположних цінностей, соціальних правил і звичаїв протягом довготривалого періоду. Правильно сформульовані принципи безпосередньо впливають на ефективність роботи системи, здатні зменшити кількість негативних проявів в середині неї. В нашому дослідженні державна політика у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану теж є своєрідною системою, функціонування якої ґрунтується на низки утворюючих елементів цієї системи, серед яких особлива роль відводиться принципам як

фундаментальним основам. Зважаючи на глобальне значення принципів їх зміст не змінюється в залежності від сфери їх функціонування.

Так, державна політика у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану може розглядатись із різних точок зору: економічної, адже насамперед завданням цієї політики є забезпечення та удосконалення національної економіки; як зовнішньоекономічна (міжнародна) та внутрішня діяльність держави в розумінні ч. 4 ст. 13 Основного закону держави [1]; державного (публічного) управління, оскільки реалізація державної політики неможлива без управлінської діяльності; права, зокрема адміністративного права як «права управління» – законодавчої основи для здійснення державної політики та професійної діяльності державних інституцій; національної безпеки, оскільки вона певною мірою залежить від забезпечення економічної безпеки, а загроза, яка обумовила введення в дію режиму воєнного стану є найнебезпечнішим руйнівним фактором економіки. Будучи стабільним усталеним і змістовним явищем принципи мають не аби яке значення для побудови, функціонування та розвитку будь-якої системи в якій би площині вона не розглядалась. Тому очевидно, що система принципів державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану повинно ґрунтуватись на консолідованих засадах економіки, державного управління, адміністративного права та сфери національної безпеки.

В економічній теорії існують різні погляди щодо змісту її засад, що пояснюється різними сферами у яких вони досліджуються. До загальних принципів економіки відносять: «альтернативність (наявність кількох варіантів використання ресурсів і споживання благ), заміщення (необхідність відмовлятися від використання ресурсів в якомусь напрямі для їх задіяння в інших), обмеженість (наявність певних перепон, бар'єрів для здійснення діяльності чи нестача необхідних ресурсів) і, нарешті, вибір (прийняття рішення з огляду на існуючі умови)» [2, с. 12]. Спираючись на вказані принципи автори навчального посібника з мікроекономіки, розглядаючи принципи ринкової економіки відносять до них також принципи раціональності та дохідності [3, с. 14].

Особливу цінність для нашого дослідження мають теоретичні положення вироблені М.І. Копитко та Д.А. Заверухою щодо системи засад забезпечення економічної безпеки держави, в основу якої покладено наступні принципи: верховенство права; системності (наявності взаємопов'язаних ієрархічних рівнів); оперативності (своєчасності); адекватності; кризової ситуації, відповідно до якого «навіть в умовах існування кризової ситуації, яка впливає на всі сфери життєдіяльності країни, пріоритетними напрямками системи забезпечення економічної безпеки держави в цьому випадку повинно стати стале дотримання норм безпеки, захист життя громадян в контексті впливу кризового чинника» [4, с. 158]; пріоритету економічних інтересів держави; варіативності (гнучкості заходів економічної безпеки); комплексності. Відмітимо, що окремі економічні принципи є ідентичними до традиційних юридичних засад як от верховенство права, законність, гласність тощо. Між тим, забезпечення економічної безпеки держави, це не якась окрема галузь економіки, а їх сукупність, звідси під час вироблення відповідної системи принципів державної політики в сфері забезпечення економічної системи доцільно враховувати всю їх сукупність.

Засади зовнішньоекономічної діяльності держави отримали законодавче закріплення в ст. 2 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність»: «суверенітет народу України у здійсненні зовнішньоекономічної діяльності; свобода зовнішньоекономічного підприємництва; юридична рівність і недискримінація; верховенства закону; захист інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності; еквівалентність обміну, неприпустимість демпінгу при ввезенні та вивезенні товарів» [5]. Зі свого боку зовнішньоекономічна діяльність держави значною мірою залежить від розвитку міжнародних економічних відносин, в основу яких покладено принципи: еволюційного розвитку; системності; еквівалентності; суверенітету, зокрема територіального; незалежності; рівності; взаємовигоди; соціальної справедливості; «мирного врегулювання суперечок; рівноправ'я і самовизначення народів; усунення несправедливості, що виникла внаслідок застосування сили і позбавляє націю можливостей її нормального розвитку; добросовісного виконання міжнародних зобов'язань; поваги до прав людини і основних свобод; відсутності прагнення і гегемонії до сфер впливу» [6, с. 16-17]; неутручання; свободи вибору; рівності тощо [7, с. 14-15].

Подібно до засад зовнішньоекономічної діяльності держави принципи її зовнішньої та внутрішньої політики також закріплені в профільному нормативно-правовому акті. Згідно з приписами ч.ч. 2 і 3 ст. 2 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики закон України» внутрішня політика держави спирається на: пріоритет захисту національних інтересів і конкурен-

ції; верховенство права; дотримання прав і свобод людини; рівність; поділу влади; відкритість; прозорість; «забезпечення сталого розвитку економіки на ринкових засадах та її соціальної спрямованості; забезпечення балансу загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів; свобода, соціальна справедливість і творча самореалізація, участь громадян в управлінні державними і суспільними справами; соціальне партнерство та громадянська солідарність» [8].

Зовнішня політика країни реалізується на базі: рівності, поваги до суверенітету та територіальної цілісності інших держав, прав і свобод людини; врегулювання конфліктів мирними засобами та способами; взаємовигідного співробітництва; пріоритету норм міжнародного права над національним; «застосування Збройних Сил України лише у випадках актів збройної агресії проти України, будь-яких інших збройних зазіхань на її територіальну цілісність і недоторканність державних кордонів, боротьби з міжнародним тероризмом та піратством або в інших випадках, передбачених міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; застосування міжнародних санкцій, контрзаходів та заходів дипломатичного захисту відповідно до міжнародного права у випадках міжнародних протиправних діянь, які завдають шкоди Україні, її громадянам і юридичним особам; своєчасність та адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам Україні, її громадянам і юридичним особам» [8]. Ці принципи є нічим іншим як втіленням основ на підставі яких здійснюється діяльність держави, тобто можна припустити, що частково вони покладені в основу принципів державного управління, при тому, що більшість із них є суто юридичними.

Принципи державного управління являють собою провідні ідеї, вироблені закономірності, фундаментальні основи та цінності покладені в основу управлінських процесів державними справами та на підставі яких забезпечується функціонування державного апарату [9, с. 155]. А.О. Кузнецов до принципів державного управління відносить: об'єктивність, яка передбачає додержання закономірностей розвитку суспільства; демократизм; законність, у сенсі необхідності правової регламентації процесів управління; поділ влади та публічність [10, с. 561]. Діаметрально-протилежний підхід до осмислення системи принципів державного управління використовують О.Ю. Амосов і Н.М. Мельтюхова, вони пропонують поділяти ці принципи в межах загальної системи на п'ять блоків принципів: 1) адміністративно-правові (відкритість, законність, юридична відповідальність і т.д.); 2) системно-цільові (розподіл компетенції, ієрархія, узгодженість цілей між собою та їх відповідність спільній меті, послідовність); 3) системно-функціональні (диференціації функцій і їх розподіл за компетентними органами); 4) системно-організаційні (цілісність системи органів державної влади, територіальність, широке коло організаційно-управлінських зв'язків, делегування, юридичної відповідальності, єдиноначальність і колегіальність, штабна структура управління); 5) адаптивні (гнучкості мети, відповідність їй елементів, поновлення, деталізація, особиста відповідальність тощо) [11, с. 36–38].

Принципи в праві мають особливе значення, виступаючи постулатами, своєрідними стовбурами юридичної науки. Зі свого боку державна політика у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану регламентується, переважно нормами адміністративного права, відповідно до його юридичної природи [12, с. 29], а тому, в окресленій сфері принципи адміністративного права є пріоритетними. Більшість вчених адміністративістів в своїх дослідженнях концентрують увагу саме на спеціальних принципах адміністративного права. Зокрема, Ю.П. Битяк і В.В. Галунько відносять до них: несуперечність адміністративно-правових норм приписам Основного закону держави та міжнародним договорам ратифікованих ВР Україною; спеціалізація; наявність персональних джерел формування та розвитку; служіння органів державної влади та місцевого самоврядування суспільству; наявність меж компетенції державних інституцій у приватній сфері кожної людини; «повнота прав і свобод громадян у адміністративно-правовій сфері; взаємна відповідальність; визначення мінімально необхідних повноважень органів державної виконавчої влади; оптимальне доповнення й урівноваження державно владних повноважень органів виконавчої влади з повноваженнями органів самоврядування» [12, с. 34–37; 13, с. 54–57].

Здійснення державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави, особливо під час воєнного стану, повинно ґрунтуватись на загальних засадах національної безпеки, в протилежному випадку система принципів першої буде вважалась неповною, оскільки неправильно будувати сферу безпеки без необхідного фундаменту. Згідно з приписами ч. 2 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України» державна політика в цій сфері ґрунтується на сукупності загально правових і спеціальних принципів, серед яких: «верховенство права, підзвітність, законність, прозорість

та дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектору безпеки і оборони та застосуванням сили; дотримання норм міжнародного права, участь в інтересах України у міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки; розвиток сектору безпеки і оборони як основного інструменту реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони» [14].

Висновки. У контексті зазначеного вище, на нашу думку, доцільно побудувати цілісну спільну систему принципів державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану, шляхом консолідації та узагальнення засад близьких за своїм змістом у межах розглянутих вище систем їх існування (економічної, міжнародної, управлінської тощо). Отже, пропонуємо наступну систему принципів державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану:

I. Економічні принципи: 1) варіативність; 2) гнучкість; 3) дотримання національних інтересів, передбачає відповідність функціонування економічної сфери держави у відповідності до загальнодержавних і регіональних програм із врахуванням необхідності забезпечення інтересів населення; 4) економічна доцільність зобов'язує в першу чергу організувати захист тих об'єктів, які потребують менших витрат, а ніж збиток від їх пошкодження; 5) розвиток і систематичне удосконалення; 6) самостійність, тобто можливість визначати пріоритети розвитку національної економіки, в залежності від умов і прийняття відповідних рішень; 7) централізація, що передбачає єдність управлінських процесів, відповідно до створених ієрархічних рівнів, а також високий рівень координації між ними та іншими суб'єктами економіки.

II. Міжнародні економіко-правові засади: 1) антигегемонія – утримання від зайняття провідної ролі в окремих сферах; 2) взаємовигідне співробітництво за для спільного розвитку; 3) врегулювання конфліктів мирними способами; 4) економічний і територіальний суверенітет; 5) законність, що передбачає неухильне додержання приписів міжнародного законодавства і добросовісне виконання укладених угод і інших зобов'язань; 6) незалежності, що нівелює можливість втручання в діяльність суб'єктів міжнародної економічної діяльності та захисту їх інтересів; 7) рівність і відсутність будь-яких проявів дискримінації; 8) свобода здійснення підприємницької діяльності; 9) соціальна справедливість, яка полягає в повазі основоположних прав і свобод людини, а також усунення несправедливості, щодо неможливості нормального розвитку нації, внаслідок застосування агресії проти неї.

III. Принципи державного управління та діяльності держави:

1) цільові принципи: врегулювання конфліктів мирними засобами та способами, що передбачає застосування дипломатичного захисту (відповідних контрзаходів і санкцій) у випадку завдання шкоди національним інтересам, а також застосування ЗС України, виключно в разі збройної агресії; ефективність, прийняття рішень та здійснення заходів спрямованих на отримання позитивного результату, які відповідають поставленим завданням і загальній меті; забезпечення системного розвитку суспільства, тобто створення умов для його безперервного прогресу; захист національних і економічних інтересів; своєчасність, тобто оперативне реагування на реальне чи перспективне завдання шкоди правам, свободам осіб (фізичних і юридичних) та інтересам держави;

2) організаційні принципи: делегування, передбачає необхідність делегування окремих повноважень іншим суб'єктами у межах визначених законом; єдиноначальність, відповідно до якого конкретний суб'єкт уповноважений приймати рішення, що матимуть юридичні наслідки; колегіальність передбачає прийняття управлінських рішень і здійснення управлінських заходів не єдиною особою, а їх сукупністю; поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову; субсидіарність визначає побудову управлінського процесу «знизу в гору»;

3) функціональні принципи: диференціація, поділ сфер відання відповідно до компетентності професіоналізму кожного з суб'єктів; додержання балансу між державними та регіональними, державними інтересами та громадськими інтересами; публічність як засада передбачає доведення до суспільства прийнятих рішень, у тому числі залучення громадськості до обговорення останніх, а також здійснення своєї професійної діяльності відкрито; співробітництво між суб'єктами в державному апараті та поза його межами на основі партнерства.

IV. Принципи адміністративного права:

1) загальні принципи права: верховенство права, який утверджує абсолютне панування права в соціумі; гуманізм декларує безумовну цінність людини пріоритет забезпечення її інтересів і благ; демокра-

тизм, тобто уособлення інтересів суспільства в процесі правотворчості; законність, тобто додержання приписів законодавства в процесі нормотворення та правозастосування; рівності громадян перед законом, судом і усіх інших сферах; юридична відповідальність, яка настає за вчинення правопорушень;

2) спеціальні принципи (принципи адміністративного права): баланс повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування; відкритість і прозорість діяльності державних інституцій, передбачає інформування широкого кола осіб про їх роботу, а також можливість прийняття участі громадськістю в обговоренні державних питань і ухваленні рішень; обмеженість повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування в приватній сфері; підзвітність і підконтрольність, що забезпечується за допомогою зовнішнього на внутрішнього контролю, а також механізму демократичного цивільного контролю; прогресивність – позитивний розвиток державних інституцій та підвищення рівня ефективності їх роботи; професіоналізм передбачає якісне виконання службових обов'язків компетентними фахівцями; результативність діяльності державних інституцій; служіння державних інституцій інтересам громадян; спеціалізація передбачає необхідність застосування диференційованого підходу під час розподілу обов'язків відповідно до кваліфікації та компетенції суб'єктів; спеціальне регулювання компетенції та взаємовідносин органів управління (посадових осіб) між собою; сталий розвиток, тобто урахування актуальних і перспективних національних, у тому числі безпекових, потреб.

V. Принципи національної безпеки: 1) активна міжнародна діяльність з метою підтримання миру та (колективної) безпеки; 2) удосконалення функціонування сектору безпеки та оборони.

Поряд з концепцією державної політики завжди стоїть питання щодо її реалізації на підставі відповідного механізму. Тому, надалі доцільно приділити увагу адміністративно-правовому механізмі реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану та його складовим елементам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Шевченко Л.С. Основи економічної теорії: підручник. Харків: Право, 2008. 448 с.
3. Баула О.В., Вісіна Т.М., Лютак О.М., Савош Л.В., Кравчук О.Я., Зелінська О.М., Полянська Т.О. Мікроекономіка: навчальний посібник. Луцьк: «Волиньполіграф», 2021. 320 с.
4. Копитко М.І., Заверуха Д.А. Характеристика основних складових забезпечення економічної безпеки держави. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2021. № 3(63). С. 155–160. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-63-155-160>.
5. Про зовнішньоекономічну діяльність: закон України від 16.04.1991 № 959-ХІІ // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text>.
6. Міжнародні економічні відносини: підручник / за заг. ред. А.П. Голікова, О.А. Довгаль. Харків, 2014. 602 с.
7. Амеліна І.В., Попова Т.Л., Владимиров С.В. Міжнародні економічні відносини: навчальний посібник. К.: «Центр учбової літератури», 2013. 256 с.
8. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: закон України від 01.07.2010 № 2411-VI / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.
9. Малиновський В.Я. Словник термінів і понять з державного управління. К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2005. 251 с.
10. Енциклопедичний словник з державного управління / Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко [та ін.]; за заг. ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трошинського, Ю.П. Сурміна. К.: НАДУ, 2010. 820 с.
11. Теорія та історія державного управління: навчальний посібник / Г.С. Одінцева, В.Б. Дзюндзюк, Н.М. Мельтюхова [та ін.]; за заг. ред. О.Ю. Амосова, Н.М. Мельтюхової. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2012. 252 с.
12. Адміністративне право України: підручник / Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, О.В. Дьяченко [та ін.]; за ред. Ю.П. Битяка. К.: Юрінком Інтер, 2007. 544 с.

13. Адміністративне право України. Т. 1. Загальне адміністративне право: навчальний посібник / В.В. Галуцько, В.І. Курило, С.О. Коросед , О.Ю. Дрозд, І.В. Гиренко, О.М. Єщук, І.М. Риженко, А.А. Іванищук, Р.Д. Саунін, І.М. Ямкова; за заг. ред. проф. В.В. Галуцька. Херсон: Грінь Д. С., 2015. 272 с.
14. Про національну безпеку: закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.